

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2023.01.005>

УДК 94:351.864(477)«1927/1931»

Валерій ВОРОЖКО*

Під наглядом чекістів: військова промисловість у 1927–1931 рр.

Мета. На основі архівних та опублікованих документів, наукових праць дослідити історичні аспекти розвитку радянської військової промисловості, її взаємовідносини з органами державної безпеки у період пізнього непу та на початку періоду індустріалізації.

Методологія та методи. Методологія дослідження спирається на принципи об'єктивності, позитивізму, системності, діалектики, історизму. У дослідженні використанні проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-правовий методи.

* *Ворожко Валерій Павлович* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник ГДА СБ України, доцент Національного авіаційного університету; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1262-1376>; wp06vv@gmail.com

Висновки. У досліджуваній період у СРСР остаточно сформувався воєно-мобілізаційний режим із надцентралізмом влади, мілітаризацією основних сфер життя, широким використанням примусу в усіх формах. З'ясовано, що стимулом для посиленого розвитку радянської військової промисловості стала політична самоізоляція СРСР, ворожі відносини з багатьма країнами світу, відсутність союзників. Зовнішня воєнна загроза вважалася реальною, підозрілість радянського керівництва щодо ворожих намірів сусідів та інших країн світу постійно зростала.

Встановлено, що особлива увага чекістів у сфері військової промисловості була прикута до ворожого їм інженерно-технічного складу, які мали «буржуазну освіту», так званих «спеців». Чекісти вважали одним із головних засобів покращення роботи у цій галузі економіки «комунізацію кадрів», тобто заміну «спеців» комуністами та комсомольцями. Автор звернув окрему увагу на питання так званого «спецеїдства», тобто цькування «спеців» військової промисловості, яких чекісти звинувачували у «шкідництві», а також шпигунстві, тероризмі тощо. Проаналізовано також питання захисту таємних відомостей у військовій промисловості.

Доведено, що у досліджуваній період військова промисловість перебувала під щільним наглядом органів Об'єднаного державного політичного управління СРСР (далі – ОДПУ СРСР), діяльність яких у військовій промисловості зосереджувалася у всіх можливих напрямках, оскільки межі компетенції ОДПУ СРСР були різко розширені: а) контррозвідувальному: протидія шпигунству та недопущення розголошення таємниць; б) політико-ідеологічному; в) економічному; г) фізичного контролю: охорона периметра, перепускна система; д) технологічному; е) антидиверсійному, є) протипожежному тощо.

Ключові слова: військова промисловість, оборонно-промисловий комплекс, ОДПУ СРСР, «спецеїдство», таємні відомості, «шкідництво», шпигунство.

Нині Україна протистоїть потужним зусиллям своїх зовнішніх і внутрішніх ворогів, мета яких – ліквідація української державності, перетворення українців на мобілізаційний ресурс Російської Федерації, руйнування українських міст, сіл, промисловості та інфраструктури, розграбування майна і депортація дітей.

Сучасні суспільно-політичні виклики зумовлюють необхідність об'єктивного аналізу функціонування «державного організму» України у складі радянської держави. Дієвим інструментом формування наукового ставлення до тоталітарно-

го минулого України мають стати історичні аргументи, що пояснюють шлях СРСР/РФ від «ВЧК до ЧВК», розкривають справжню сутність радянської державності, її природу та методи управління. Дослідження історичних аспектів функціонування військової промисловості та її взаємодії з органами державної безпеки мають особливу актуальність сьогодні, коли гостро постала проблема практичного забезпечення національної безпеки України.

В українській історіографії питання історії радянської військової промисловості та її взаємовідносин з органами держбезпеки малодосліджене. Окремі проблеми взаємодії військової промисловості та органів державної безпеки розглядалися українським дослідником В. Окіпнюком¹ та автором цієї публікації². Діяльність органів держбезпеки у промисловості УСРР загалом висвітлювала українська історикня С. Ляковська³. Серед іноземних істориків, які досліджували нагляд чекістів за військовою промисловістю СРСР, можна

¹ *Окіпнюк В.* Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження. – Херсон: Видавець Грінь, 2017. – 390 с.

² *Ворожко В.* Діяльність органів ВНК–ОДПУ по захисту державних секретів у Червоній армії та радянському ВПК (1918–1927 рр.) // *Воєнно-історичний вісник.* – 2013. – Вип. 2(8). – С. 56–67; *Його ж.* Військова промисловість та органи державної безпеки СРСР та УСРР у 1918–1926 рр. // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 2017. – № 2 (48). – С. 96–118; *Його ж.* Більшовицький терор та інженери військової промисловості // *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: зб. наук. праць.* – К.: ЦП «Компринт», 2022. – Вип. 11. – С. 36–44.

³ *Ляковська С.* Діяльність органів ВУЧК–ДПУ УСРР у сфері економіки (1921–1928 рр.). – К.: НА СБУ, 2016. – 508 с.; *Гнітько С.* «Український інженерний центр» – філіал «промпартії» в Україні (1930–1931 рр.) // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 142–155.

згадати німкеню Сюзанну Шаттенберг⁴ та шведа Ленарта Самуельсона⁵.

Важливим джерелом для дослідження стали збірники документів: «Становление оборонно-промышленного комплекса СССР (1927–1932)»⁶, «Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД»⁷, «Политбюро и “вредители”: Кампания по борьбе с “вредителями” на объектах военной промышленности»⁸.

Після захоплення більшовиками влади почалася конфіскація робітничими колективами, місцевими органами влади військових підприємств у їхніх власників. Спочатку більшовики вважали, що пролетарські маси, «озброєні» революційною свідомістю, швидко налагодять виробничий процес, сконструюють нові види і зразки озброєння. Натомість після введення «робітничого керівництва» почався спад виробництва і трудової дисципліни.

«Взяли, нібито, у свої руки (робітники заводу. – *Авт.*) владу. Ось воно як! Прогнали всіх господарів [...]. А дивись, ядрі твоє коріння [...]. Уздриг! Хто клепку тягне, хто мідь з машини дере, хто ремінь ріже. Напанувалися!», –

⁴ Шаттенберг С. Инженеры Сталина: Жизнь между техникой и террором в 1930-е годы. – М.: РОССПЭН, 2011. – 478 с.

⁵ Самуэльсон Л. «Шарашки» – сталинские спецтюрьмы для учёных, конструкторов и инженеров. Специфические репрессии против технической интеллигенции. 1920–1940-е гг. // История сталинизма: жизнь в терроре. Социальные аспекты репрессий. – М.: РОССПЭН, 2013. – С. 249–265.

⁶ Становление оборонно-промышленного комплекса СССР (1927–1937): сб. док. / сост. Т. Сорокина [и др.] – Т. 3. – Ч. 1 (1927–1932) – М.: Терра-Книжный клуб, 2008. – 912 с.

⁷ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / сост. В. Хаустов [и др.]. – М.: МФД, 2003. – 912 с.

⁸ Политбюро и «вредители»: Кампания по борьбе с «вредителями» на объектах военной промышленности / сост. О. Мозохин. – М.: МФД, 2016. – 752 с.

проголосив перед робітниками на руїнах заводу комуніст Громада, персонаж повісті «Цемент», класичного зразка соцреалізму⁹. В іншій подібній праці «Танкер “Дербент”» радянський літератор Ю. Кримов ставив під сумнів і «буржуазні» закони фізики, які до снаги змінити пролетарям, що опанували єдину вірну науку¹⁰.

Для недопущення остаточного розпаду військової промисловості, більшовики почали процес її одержавлення та повернення до праці «буржуазного» інженерно-технічного персоналу. Над націоналізованими підприємствами виник і почав стрімко розгалужуватися управлінський апарат у вигляді головних управлінь (главків) Вищої ради народного господарства (далі – ВРНГ), центрів, трестів. Військові підприємства СРСР/УСРР у 1927–1931 рр., яким у системі радянського постачання надавалася перевага, перебували у підпорядкуванні Головного військово-промислового управління (далі – ГВПУ або Військпром) при ВРНГ.

Станом на 1927 р. ГВПУ складалося з 4 трестів: гарматно-арсенального, набойно-трубкового¹¹, воєнно-хімічного, збройового-кулеметного. У цей час підприємства військової промисловості отримали номери, за якими ховалися колишні назви. Незабаром їх почали називати поштовими скриньками. Серед цих підприємств були Шосткінські заводи: порохований № 9 та капсульний № 53; Павлоградський снарядний № 55, Штеровський динамітний № 59; Луганський патронний № 60, Харківський авіаційний № 135, Ізюмський завод оптичного скла № 353, Київський червонопрапорний (Арсенал) № 393, Миколаївський суднобудівний ім. Марті (№ 198); заводи Авіатресту: Запорізький авіаmotorний № 29, Київський «Ремпо-

⁹ Гладков Ф. Цемент. – Донецьк: Донбасс, 1990. – 239 с.

¹⁰ Кримов Ю. Танкер «Дербент». – Кишинів: Литература артистикэ, 1998. – 192 с.

¹¹ Дистанційна трубка (time fuze) – пристрій головної частини снаряду для його підриву в повітрі на визначеній відстані до цілі або у ставлений час.

вітря-6» № 43, Севастопольські ремонтні авіаційні майстерні № 45.

Військові замовлення на виробництво комплектуючих до артилерійських снарядів та іншого військового приладдя виконували українські заводи тресту «Південсталь»: ім. Петровського та ім. Комінтерна (м. Дніпропетровськ); ім. Дзержинського (м. Запоріжжя), ім. Томського (м. Макіївка), ім. Сталіна (м. Сталіно), ім. Рикова (м. Єнакієво), ім. Ілліча (м. Маріуполь).

У 1927 – квітні 1929 рр. ГВПУ очолював партійний функціонер О. Толоконцев. З другої половини 1929 р. до 1931 рр. начальником Військопрому був М. Уриваєв, який до цього обіймав посаду голови правління Авіатресту.

Упродовж усього 1927 р. офіційна пропаганда активно роздмухувала тези про начебто навислу загрозу війни проти СРСР з боку Польщі, Румунії та так званих «лімітрофів». З боку головних штабів і військових діячів надходили наполегливі вимоги мілітаризації, посилення оборонної складової п'ятирічного плану. Ці події увійшли в історію як «воєнна тривога 1927 року». Вони свідчили про початок розгортання кампанії підготовки суспільства до війни: навіювання суспільній свідомості ідей потреби чималих витрат на оборону, вироблення системи превентивних заходів з «очистки» тилу від «шкідливих елементів». Відчуття «обложеної фортеці» міцно закріпилося в головах радянського політико-державного і військового керівництва. Звідси і пильна увага до військової промисловості.

Одним із завдань радянської військової промисловості вважалася необхідність забезпечення зброєю повсталих пролетарів під час майбутньої світової революції. У 1927 р. у більшовиків ще існувала ілюзія, що робітники всього світу мріють про пролетарську революцію й створення радянських республік та обкомів Компартії у всьому світу: від Німеччини до США і Чилі. Так, того ж року, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У розглядалося питання про збір коштів серед

західних робітників на побудову танків і гармат для Червоної армії¹².

Із середини 1920-х рр. збільшувалася кількість і обсяг перевірок військових підприємств органами держбезпеки. У довідках ОДПУ СРСР щодо роботи військової промисловості зауважувалося низька якість продукції. Головною завадою ефективній праці Військпрому, на їхню думку, був поганий соціальний склад, висока кількість вихідців з дворян, колишніх офіцерів, мала чисельність комуністів і комсомольців. Особливу секретність визнали шкідливою, тому що вона ускладнювала проникнення «контролюючих щупальців, здатних викрити ознаки внутрішнього гниття»¹³.

За ініціативою ОДПУ СРСР у березні 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про створення комісії, якій було доручено з'ясувати стан охорони заводів військової промисловості та розробити план заходів з її покращення. Пропозиції комісії розглянули наприкінці того ж місяця на засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Зрештою ухвалили рішення про скасування вільнонайманої охорони на військових та інших підприємствах державного значення. ОДПУ СРСР спільно з ВРНГ, військовим відомством та наркоматом шляхів сполучення запропонували створити перелік таких підприємств для запровадження на них військової або воєнізованої охорони. Окремо ОДПУ СРСР зобов'язали регулярно перевіряти забезпечення охорони заводів і найважливіших державних споруд, а також підготувати й ухвалити відповідний декрет про виселення з території підприємств державного значення і складів військового відомства всіх сторонніх осіб, які проживали на зазначеній території¹⁴.

¹² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 10, арк. 46.

¹³ Советское военно-промышленное производство (1918–1926 гг.): сб. док. / сост. Т. Сорокина [и др.]. – М.: Новый хронограф, 2005. – Т. 2. – С. 597–601.

¹⁴ Лубянка. Сталин и ВЧК. – С. 126–127.

4 квітня 1927 р. постанова Президії ЦВК СРСР прирівняла недбалість, що спричинило руйнування, вибухи, пожежі та інші «шкідницькі» дії на виробництві або транспорті, до державних злочинів¹⁵. Провину за господарські невдачі більшовики покладали на інженерно-технічних спеціалістів, які отримали освіту до 1918 р. та мали чималий досвід, але «хибний», на думку нової влади, «світогляд». З перших днів захоплення влади більшовики їх підозрювали в евентуальному шпигунстві і «шкідництві». Вони ставали об'єктом політичного та (або) кримінального терору, цькування (т. зв. спецеїдство) як частина тих самих «шкідницьких елементів». Іноді їх засуджували у позасудовому порядку і саджали до в'язниці чи у виправно-трудові табори за «шкідництво». На власників дореволюційних дипломів про вищу освіту лягало тавро буржуазного спеціаліста – «спеца», як їх тоді називали. Такого «спеца», на думку більшовиків, треба перевиховувати роками, бо його походження начебто закономірно зумовлювало «шкідницьку» лінію поведінки. Стосовно «спеців» більшовики дотримувалися марксистських догм. Ще у 1891 р. Ф. Енгельс писав про «буржуазних» інженерів:

«якщо ми, завдяки війні, передчасно станемо до влади, то техніки будуть нашими спеціальними супротивниками і будуть обманювати і зраджувати нас, де тільки зможуть. Нам доведеться застосовувати терор»¹⁶.

Залучення у військову промисловість представників освічених «чужих класів» і неможливість оцінити їхню діяльність через відсутність спеціальних знань у більшовиків та їхніх прихильників створювало родючий ґрунт для підозр, заздрості й ворожості. Для тиску на «спеців» використовували і робітництво, ба більше, що це було нескладно: відносно високі зарплати «спеців» у період непу спрощували справу нацьковування пролетарів на «буржуїв», щодо яких відбува-

¹⁵ Политбюро и «вредители». – С. 5.

¹⁶ Энгельс – Августу Бебелю в Берлин. 24–26 октября 1891 г. // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – М.: Политиздат, 1965. – Т. 38. – С. 163.

лися хуліганство, побиття і навіть убивства. Насильству з боку пролетарів більше за інших піддавалися ті «специ», що носили окуляри та (або) капелюхи або (та) мали «підозрілі» прізвища. До того ж, партійні організації на підприємствах могли використовувати соціальну напругу, що існувала між робітниками та фахівцями, щоб покласти на останніх провину за незадовільні умови роботи, недотримання техніки безпеки та аварії, неувагу до вимог робітників, недоліки в організації праці, що насправді було результатом розрухи попередніх років і приросту некваліфікованих робітників.

Унаслідок інженерно-технічних працівників робили відповідальними і за заворушення на підприємствах і за невдоволення робітників. Проти них була спрямована й ціла низка судових процесів, під час яких їх зазвичай за універсальним шаблоном звинувачували у навмисному саботажі, діях на користь колишніх власників підприємств, промислового шпигунстві та диверсійній діяльності. ДПУ УСРР 15 квітня 1927 р. видало наказ № 117 «Про контрдиверсійну роботу», у якому вимагалось від місцевих органів:

«звернути особливу увагу на розробку угруповання спеців на заводах щодо виявлення технічного шкідництва, саботажу, зв'язку з іноземними консульствами та із закордоном [...] по лінії особливих відділів посилити “обслуговування” заводів Військпрому»¹⁷.

Такі дії відбувалися на тлі скорочення прошарку інженерно-технічних фахівців військової промисловості, що відбулося в умовах розпаду Російської імперії, громадянської війни в Росії, російсько-українських воєн, масової еміграції. Так, у довідці ВРНГ від 5 квітня 1927 р. зазначалося, що:

«дуже гострим є питання з інженерною силою. Військова промисловість до світової війни мала великий штат військових інженерів-технологів, спеціально підготовлених до військово-промислової роботи. Вони становили 75% всього інженерного складу військових заводів. В даний час цей відсоток різко впав до 15%. Військові заводи за характером виробництв

¹⁷ ГДА СБ України, оп. 9, спр. 666у, арк. 1–5.

вимагають, щоб цей відсоток був значно вищим. Інженер, який знає виробництво зброї та боеприпасів, повинен знати не тільки технологію виробництва, але й так само й бойове застосування цієї зброї. Це зобов'язує його бути ґрунтовно знайомим з низкою наукових дисциплін, таких, як теорія та практика стрільби, зовнішня та внутрішня балістика, проектування гармат, снарядів, властивості вибухових речовин тощо. За наявності цих знань інженер може як вести поточне виробництво, так й здійснювати творчу роботу з удосконалення самих військових виробів, методів їхнього виготовлення. Питання створення потужного військово-інженерного кадру є надзвичайно актуальним, а особливо, якщо взяти до уваги, що інженери старого кадру поступово вибувають з ладу»¹⁸.

У розвиток рішень політбюро від березня того ж року 12 травня 1927 р. Рада народних комісарів (далі – РНК) СРСР ухвалила дві постанови, які розширили вплив апарату ОДПУ СРСР на військову промисловість. Перша з них, «Про військову охорону підприємств», передбачала запровадження на військових підприємствах і спорудах, що мають «виключне значення для оборони СРСР», військової охорони з включенням її до складу військ ОДПУ СРСР. До 15 червня 1927 р. ОДПУ СРСР мало узгодити з відповідними відомствами чисельність військ, необхідних для охорони зазначених об'єктів, і розпочати їхнє формування. Обов'язки з охорони підприємств і споруд покладалися і на відповідні господарські організації та відомства через перерахування ними коштів на рахунки ОДПУ СРСР¹⁹.

Іншою постановою РНК СРСР від 12 травня 1927 р. ухвалено рішення про створення воєнізованої охорони підприємств і споруд, що мають особливе значення для держави, та затверджено «Положення про воєнізовану охорону промислових підприємств і держустанов», на підставі якого ВРНГ та її підрозділам на місцях дозволялося формувати збройні

¹⁸ Становление оборонно-промышленного комплекса СССР. (1927–1937). – С. 86–92.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1519, арк. 92–94.

воєнізовані команди для охорони підприємств і державних споруд (далі – ВОХР). «Положенням...» встановлювалося, що основна роль в організації ВОХР належить ОДПУ СРСР, територіальні органи якого наділялися не тільки правом формування команд ВОХР, але і правом контролю за організацією несення служби на охоронюваних підприємствах і спорудах²⁰.

У радянській Україні функції охорони військових підприємств здійснювали частини Управління Особливого призначення ДПУ УСРР. До складу військ ДПУ УСРР залучалися і окремі частини РСЧА, що охороняли військові об'єкти до введення в дію вищезгаданої постанови. Наприклад, на основі циркуляру Штабу Українського військового округу від 17 грудня 1927 р., окрему роту Луганського гарнізону перетворено у 107-й дивізіон військ ДПУ УСРР. Цей дивізіон із 13 січня 1928 р. взяв під охорону Луганський патронний завод. За такою ж схемою був сформований 23-й полк військ ДПУ УСРР для охорони Шосткінських заводів №№ 9 та 53²¹.

Поступове згортання непу супроводжувалося внесенням відповідних коректив до завдань та функцій органів державної безпеки. 19 листопада 1927 р. наказом ОДПУ СРСР № 226/90 функції оперативного супроводження військової промисловості було передано від особливого відділу ОДПУ СРСР до Економічного управління (далі – ЕКУ) ОДПУ СРСР, у структурі якого створювалося спеціальне 9-те відділення. Співробітники особливого відділу, які відповідали за військову промисловість, переводилися у штат ЕКУ ОДПУ СРСР та відповідних відділень у регіональних апаратах²². Одним із методів роботи економічних підрозділів ДПУ УСРР стало створення на підприємствах «груп сприяння органам держбезпеки», наділених широкими повноваженнями.

²⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1519, арк. 95–96.

²¹ *Окіпнюк В.* Органи державної безпеки УСРР (1922–1941 рр.). – С. 157.

²² ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1519, арк. 162–163.

Після 1927 р., «року воєнної тривоги», у 1928 р. унаслідок підписання пакту Бріана-Келлога відбулося певне послаблення воєнної напруги у світі. Але договір не усунув підозрілості СРСР щодо намірів сусідів та інших країн відносно СРСР. У всіх документах того часу простежувалася думка, що військо-вий напад на СРСР можливий у найближчі роки. Сталінське керівництво вважало не без підстав, що розвиток військової промисловості комплексу був неодмінною умовою виживання СРСР. У 1928 р. аналітики Розвідувального управління штабу РСЧА в дослідженні «Майбутня війна» зауважували, що саме Польща в коаліції з Румунією та за підтримки Франції представляла у найближчі роки основну загрозу для СРСР²³.

Відбувалися заходи й з удосконалення режиму секретності. Постановою Президії ЦВК СРСР від 26 червня 1927 р. посилювалася кримінальна відповідальність посадових осіб за порушення процедури збереження державних секретів, а 9 липня того ж року спільним наказом ВРНГ, військового відомства та ОДПУ СРСР набула чинності система заходів із засекречування роботи підприємств військової промисловості²⁴.

Спецвідділом ОДПУ СРСР 30 травня 1928 р. видано «Інструкцію із секретного діловодства»²⁵. Для військової промисловості це був основний нормативно-правовий акт з питань режиму секретності, в якому закладалися його основні принципи: ведення секретного діловодства окремими підрозділами, існування надвідомчого органу, який здійснював нормативне забезпечення та загальне керівництво роботою всіх таємно-шифрувальних підрозділів; спеціальний порядок допуску та доступу громадян до державної таємниці; встановлення додаткових зобов'язань у зв'язку з допуском до

²³ Зданович А. Органы государственной безопасности и Красная армия. – М.: Кучково поле, 2008. – С. 64.

²⁴ ГДА СБ України, ф. 13 спр. 666, арк. 193.

²⁵ Там само, ф. 9, спр. 1-сп, арк. 221–253.

державної таємниці тощо. Ці підрозділи повинні були контролювати правильність застосування таємності. На думку історика А. Соколова, секретність у військовій промисловості у 1920-ті рр. пов'язувалася не тільки з новими розробками, а, насамперед, з небажанням викривати перед широким загалом і потенційними супротивниками слабкості військової промисловості, виробничі потужності якої станом на другу половину 1920-х рр. помітно поступались рівню 1916 р.²⁶

Час від часу партійні органи, беручи до уваги штучно створену нестачу інженерно-технічних співробітників та бажаючи мати повний контроль над «органами», стримували заповзятих чекістів. Так, 2 серпня 1928 р. політбюро ЦК ВКП(б) попередило ОДПУ СРСР:

«пошук контрреволюційно-шкідницьких елементів у господарчих органах слід і далі вести систематично і наполегливо, водночас застосовувати репресії, особливо арешти “великих” фахівців, з максимальною й більшою, ніж це має місце зараз, обережністю, допускаючи арешти лише дійсно злісних контрреволюціонерів, шкідників і шпигунів [...]»²⁷.

У серпні 1928 р. ОДПУ СРСР направило на місця циркуляр, у якому зазначалося, що основним методом диверсії є:

«технічне шкідництво за допомогою контрреволюційних організацій, що складаються із найбільш видатних інженерів, технічної верхівки підприємств, пов'язаних із закордоном, організаціями своїх старих господарів і генеральними штабами іноземних держав, найперше Франції й Польщі, планомірно здійснюють роботу з підриву обороноздатності країни [...]»²⁸.

Саме тоді остаточно утвердилася концепція, згідно з якою всі труднощі та невдачі в економіці, особливо аварії, пожежі та вибухи на промислових об'єктах державної власності вважалися результатом «диверсій» та «шкідництва» з боку «внутрішніх контрреволюційних сил», керованих іноземними

²⁶ Соколов А. От Военпрома к ВПК: советская военная промышленность. 1917 – июнь 1941 гг. – М.: Новый хронограф, 2012. – С. 62.

²⁷ Лубянка. Сталин и ВЧК. – С. 178.

²⁸ Политбюро и «вредители». – С. 6.

розвідками. Успіх боротьби з такими злочинами розглядався як запорука успішного економічного розвитку СРСР. Цей же аргумент використовувався для здійснення репресій проти інженерно-технічної інтелігенції, незгодної з відмовою від основних засад непу та курсом на форсовану індустріалізацію. Примара «шкідництва», всеосяжної «економічної контрреволюції» стала наприкінці 1920-х рр. приводом для подальшого розпалювання атмосфери суспільної нетерпимості. На адресу інженерів у радянській пресі з'являлися нові лайливі слова: «спецрвач», «спецгастролер», «інженер-обиватель». Цькування інженерів посилювало серед робітників «антиспецівські» настрої, які проявлялися у збільшенні фактів хуліганства та «погромницьких явищах щодо інженерів»²⁹.

Роком великого перелому на всіх фронтах соціалістичного будівництва назвав 1929 р. Й. Сталін у статті до дванадцятої річниці «жовтневої революції». Саме в цей рік відбулася остаточна відмова від політики непу та визначено жорсткий курс розвитку, відповідно до якого завдання індустріальної модернізації вирішилося варварськими засобами. Комуністичні лідери СРСР усвідомлювали технічну і технологічну відсталість країни і відчували реальну загрозу військового зіткнення. Стимулом для посиленого розвитку радянської військової промисловості стала політична самоізоляція СРСР, встановлення ворожих відносин з багатьма країнами світу, відсутність союзників. Закупівля озброєння та комплектуючих на зовнішніх ринках ставала вкрай складною і це потребувало створення замкнутого військово-промислового комплексу, повного «імпортозаміщення». До того ж у ті роки у світі спостерігався стрімкий технологічний розвиток у виробництві військової техніки. Практично з моменту його створення, СРСР постійно готувався до великої війни, що зумовлювало необхідність постійного розвитку і розширення

²⁹ Цит. за: Шаттенберг С. Инженеры Сталина. – С. 103–105.

військової промисловості. Вже наприкінці 1920-х – початку 30-х рр. вона складала 9–10% річного ВВП.

Відставання СРСР від розвинених країн на той час сягало десятиліть і його треба було подолати за роки. У період індустріалізації розпочалася небачена за своїм масштабом гонка озброєнь. В оборонний комплекс спрямовували найпереводовіші технології, найбільш кваліфіковану робочу силу, залучали іноземних фахівців. Мілітаризація економіки супроводжувалася появою нових галузей, які раніше не існували: автомобільної, танкової, нафтохімічної. Індустріалізація, яка здійснювалася за рахунок вилучення ресурсів села, забезпечила розбудову збройних сил і призвела до збільшення економічного потенціалу та економічного зростання. Однак соціальні наслідки виявилися для України катастрофічними: мільйонні жертви Голодомору, розорення та зубожіння села.

Станом на 1928 р. у складі Військпрому налічувалося 50 заводів із загальною чисельністю робітників і службовців у 100 200 осіб. Кількість трестів збільшилася до 6-ти – додалися авіаційний та воєнно-кислотний³⁰.

25 січня 1929 р. ОДПУ СРСР направила на місця циркуляр № 16/ЕКУ «Про економічне шпигунство», де шпигунство поєднали з контрреволюцією, шкідництвом та диверсіями. Головними ворогами продовжували вважатися іноземці й «специ». У циркулярі зазналося:

«іноземна розвідка намагається серед іншого висвітлювати стан військової промисловості та її здатність задовільняти потреби військового відомства [...] Широка постановка іноземного шпигунства базувалася на використанні великої кількості агентів із завербованих радянських спеціалістів. Ця обставина зобов'язує нас з особливою увагою проаналізувати причини легкості, з якою іноземним представництвам вдавалося будувати шпигунську мережу з кваліфікованої радянської інтелігенції. [...] Яскраві контрреволюційні спрямування спостерігаються переважно у середовищі буржуазної інтелігенції, яка

³⁰ Становление оборонно-промышленного комплекса СССР. (1927–1937). – С. 194–195.

займала до революції командні пости у приватнокапіталістичній промисловості [...] буржуазна інтелігенція не тільки з легкістю йде назустріч пропозиціям іноземних агентів, але й за власною ініціативою створює конспіративні організації та встановлює тісний контакт із закордонними центрами [...]»³¹.

29 березня 1929 р. ОДПУ СРСР направило в політбюро доповідну записку про розкриття «контрреволюційної» організації у військовій промисловості, як у центральному апараті, так і на підприємствах³². Обвинувачування в першу чергу спрямувалися проти «спеців», колишніх царських генералів і полковників: заступника голови Військпрому В. Михайлова, члена правління патронно-трубкового тресту В. Диммана, члена правління збройно-арсенального тресту М. Височанського, члена правління артилерійських заводів І. Кургуєва. У записці зазначалося, що

«під керівництвом зазначених осіб організація набула широкого розвитку і втягнула у свої ряди значну кількість фахівців, пов'язаних між собою спільною службою у військовому відомстві царського часу. Структура контрреволюційної організації перебувала у повній відповідності до загальної системи управління військовою промисловістю. Особи, що належали до центральної керівної групи, зайняли відповідальні посади на чолі основних військових трестів ГВПУ [...]. Ідеологічні погляди учасників контрреволюційної організації цілком визначаються їхньою приналежністю до вищих верств командного складу царської армії та соціальним походженням. [...] Уся система діяльності контрреволюційної організації на військових заводах була спрямована до зриву обороноздатності країни шляхом шкідництва у військовій промисловості та підготовці таким чином успіху майбутньої інтервенції»³³.

Разом із керівниками «змови» заарештували 86 «менших шкідників», діяльність яких нібито здійснювалася під егідою французького генштабу, починаючи з 1918–1921 рр. Мали

³¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1519, арк. 228–241.

³² Политбюро и «вредители». – С. 19–39.

³³ Там же. – С. 19–39.

«змовники» свого представника й на Київському заводі № 393 (техдиректор, колишній полковник артилерії А. Кліпель)³⁴. Безпосередній керівник «шкідників» начальник ГВПУ О. Толоконцев 6 лютого 1929 р. звернувся до Й. Сталіна з листом, у якому ставив під сумнів як факт шкідництва, так й існування самої «контрреволюційної організації». Він прямо зазначав, що арештовані фахівці у системі ГВПУ не мали реальної влади, а всі важливі рішення ухвалював він особисто як керівник ГВПУ³⁵. Цей лист ніяк не вплинув на долю арештантів. Самого О. Толоконцева розстріляли у 1937 р., як і більшість інших керівників військової промисловості 1920–1930 рр.

Спецвідділ ОДПУ СРСР 11 травня 1929 р. видав доповнення до «Переліку питань цілком таємного, таємного і такого, що не підлягає оголошенню листування», що набувало чинності від 16 червня 1929 р.³⁶ Зацитую тільки окремі «цілком таємні» питання, які стосуються військової промисловості:

- «1. Контрольні цифри, п'ятирічні промплани і промфінплани, загальні річні плани і виробничі програми окремих військових трестів і підприємств, звіти з їх виконання. 2. Відомості про устаткування військових і авіаційних заводів, що дають можливість зробити висновок про міць заводів [...]. 4. Виконання дослідних замовлень з особливо важливих винаходів та удосконалень, наявних зразків, які здаються наркомвоєнмору в абсолютно таємному порядку. 5. Плани і листування з підготовки цивільної промисловості до переходу її на час війни до вироблення військової продукції. 6. Відомості про потреби у робочому, технічному та іншому складі для виконання мобпрограми при мобілізації [...]. 8. Дислокація військових частин, управлінь та установ РСЧА і відомчої озброєної охорони у воєнний час, повна дислокація РСЧА і заводів

³⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 111, арк. 1–333.

³⁵ Политбюро и «вредители». – С. 16–19.

³⁶ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 1-сп, арк. 266–268.

військової та авіаційної промисловості [...]. 15. Річні та інші баланси органів військової та авіаційної промисловості [...]»³⁷.

Одночасно Радою праці і оборони СРСР в межах боротьби зі «спецами» та «шкідництвом» запропоновано наркомвоєнмору, ОДПУ СРСР та ВРНГ переглянути існуючий режим секретності на оборонних заводах для забезпечення «максимальної участі робітників у контролі над виробництвом та «спецами» з одночасним збереженням секретів»³⁸. Цю вимогу включили і в постанову політбюро ЦК ВКП(б) від 15 липня 1929 р. «Про військову промисловість», у якій також зазначалося, що:

«військова промисловість до теперішнього часу не підготовлена до виконання покладених на неї завдань, становище з підготовкою її до оборони знаходиться в незадовільному стані»³⁹.

Причинами такого стану знову визнавали: шкідництво фахівців, відсутність пильності та надмірна довіра до них з боку керівників ГВПУ, відсторонення від активної участі в покращенні організації виробництва безпартійного й комуністичного робітничого активу у зв'язку із надмірним засекречуванням⁴⁰. Щодо «надмірного» засекречування, слід зазначити, що більшовики, всупереч своєму прагненню до закритості, у військовій промисловості проводили протилежну політику. Вони мали підозри, що інженери навмисно ховають за грифами від пролетарського пильного ока свої хиби та антирадянські злочини. На тому ж засіданні політбюро ухвалило постанову «Про контрреволюційну організацію у військовій промисловості», керівників якої заздалегідь вирішили розстріляти за списками, відповідно до пропозицій ОДПУ СРСР⁴¹.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 1-сп, арк. 266–268.

³⁸ Соколов А. От Военпрома к ВПК. – С. 109.

³⁹ Лубянка. Сталин и ВЧК. – С. 183–189.

⁴⁰ Там же. – С. 186–187.

⁴¹ Там же. – С. 183.

Для виправлення ситуації створили спеціальну комісію на чолі з чекістом, автором теорії «технічної зради», начальником Воєнно-морської інспекції І. Павлуновським. На комісію покладалося завдання:

«у найкоротший термін здійснити “чистку” всього особового складу військової промисловості до заводів включно»⁴².

Така «чистка» неминуче збільшувала суттєвий кадровий дефіцит у військовій промисловості, тому оргбюро ЦК ВКП(б) зобов'язали:

«у місячний термін мобілізувати для військової промисловості не менш 100 осіб, переважно членів партії, досвідчених виробників і молодих інженерів».

ВРНГ зобов'язали:

«низкою термінових і конкретних справ негайно вирішити питання про посилення технічних кадрів військової промисловості (шляхом перепідготовки, створення короткострокових курсів тощо) і одночасно розробити план систематичної підготовки для неї технічного персоналу»⁴³.

Ще одна постанова «Про стан оборони СРСР», яка підбила перші підсумки дворічної роботи державного апарату в умовах офіційно не оголошеного, але енергійно здійснюваного курсу на підготовку до війни, ухвалена на тому ж засіданні політбюро ЦК ВКП(б). Був зроблений висновок:

«стан оборони країни залишається незадовільним: а) наявні технічні кадри у військовій промисловості не забезпечують задоволення потреб Червоної армії в конструюванні та виробництві нових зразків озброєння; б) негативні явища у військовій промисловості поглиблювалися тривалим і систематичним шкідництвом з боку старих фахівців; в) технічна база збройних сил усе ще дуже слабка і далеко відстає від техніки сучасних армій; г) підготовка військової промисловості до виконання вимог фронту цілком незадовільна»⁴⁴.

⁴² Там же – С. 188.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Становление оборонно-промышленного комплекса СССР. (1927–1937). – С. 325–331.

17 липня 1929 р. Г. Ягода підписав обвинувальний висновок у сфабрикованій справі «контрреволюційної шкідницької організації у військовій промисловості». Усі основні тези записки ОДПУ СРСР від 29 березня 1929 р. продубльовано. У висновку стверджувалося:

«особовий склад к[онтр]/р[еволюційної] організації перетворився в могутню зброю антирадянської боротьби й завдав суттєвої шкоди обороноздатності країни [...]. Ідеологія військового інженерства визначалася у визнанні капіталістичного устрою як єдиної прийнятної форми господарського життя країни»⁴⁵.

21 жовтня 1929 р. разом з Михайловим, Височанським і Димманом розстріляли також інших колишніх царських генералів та полковників: завідувача науково-технічним бюро збройно-кулеметного тресту М. Шульгу; члена правління військово-хімічного тресту В. Деханова. З цього приводу політбюро ЦК ВКП(б) 25 жовтня 1929 р. ухвалило постанову «Про шкідницьку організацію у військовій промисловості» та схвалило повідомлення для преси про розстріл 5-ти керівників «шкідницької змови» у військовій промисловості та про ув'язнення решти заарештованих військових інженерів⁴⁶. За «розкриття» «Справи Військпрому» низку чекістів ЕКУ наказом ОДПУ СРСР від 16 грудня 1929 р. № 284 нагородили маузерами з написом «Стійкому борцю-чекісту від Колегії ОДПУ»⁴⁷.

Політбюро ЦК ВКП(б) 25 лютого 1930 р. ухвалило постанову «Про перебіг ліквідації наслідків шкідництва на військових заводах», керівників яких звинувачували у пасивному спротиві заходам ОДПУ СРСР, низькій якості продукції, «несерйозному» ставленні до інформаційних документів ОДПУ СРСР, невиконанні наказів ВРНГ про розсекречування окремих документів, спротиві оперативним заходам щодо

⁴⁵ ГДА СБ України, оп. 13, спр. 111, арк. 9, 102.

⁴⁶ Лубянка. Сталин и ВЧК. – С. 212–213.

⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 1519, арк. 288–289.

ліквідації наслідків «шкідництва»⁴⁸. Запропоновано широко залучати комуністів для виявлення шкідництва «спеців», для чого спеціально розсекречували певні відомості. Ставилося завдання вербування висококваліфікованих німецьких робітників для роботи на радянських військових заводах, які вважалися політично надійними й більш фаховими, ніж радянські пролетарі.

У 1930 р. арешти та розстріли «спеців» військової промисловості продовжувалися. Таким методом, а також адміністративними заходами штат ГВПУ скоротили до 123 посад. Основними продуцентами державних секретів у радянські часи були військові формування та промисловість. ГВПУ, згідно свідчень його працівників, «тонув» у таємному листуванні. Щоденно до таємної частини надходило в середньому 200 таємних листів і ще більше нетаємних листів – до канцелярії. Нетаємні документи дозволялося для опрацювання брати додому. Виконання багатьох документів затягувалося на місяці. Один із інженерів ГВПУ ремствував:

«плановості у нас немає. Тільки почнеш займатися одним питанням, так зараз же волочуть інший документ, і не знаєш, що відкласти, а що робити раніше»⁴⁹.

У квітні 1930 р. військово-промислові трести ліквідували. Згідно наказу ВРНГ № 943 від 3 березня 1930 р., Авіатрест реорганізовано у Всесоюзне об'єднання авіаційної промисловості (далі – ВАО) у складі Головного управління металопромисловості ВРНГ. До складу ВАО передали й підприємства ліквідованого управління «Промповітря». З «кадрових» заводів військової промисловості наказами ВРНГ № 1166 та 1167 від 7 квітня 1930 р. сформували 2 об'єднання: «гарматно-збройно-кулеметних виробництв» та «набоїв, трубок

⁴⁸ Становление оборонно-промышленного комплекса СССР. (1927–1937). – С. 426–431.

⁴⁹ Кисилева Е. Коллективный портрет служащих Военпрома ВСНХ СССР на рубеже 1920–1930-х гг.: по результатам чисток государственного аппарата: сб. ст. – М.: ИРИ РАН, 2021.– С. 180.

і вибухівки». Інші заводи, здатні виробляти військові вироби, наприклад, суднобудівні, оптико-механічні, виробництва отруйних речовин увійшли до складу цивільних трестів і управлінь.

28 липня 1930 р. ВАО перепідпорядкували наркомвоєнмору. Та вже 17 лютого 1931 р. об'єднання знову повернули до складу ВРНГ – оскільки визнано недоцільним ставити перед військовим відомством невластиві йому виробничі завдання. У грудні 1931 р. ВАО реорганізовано у Головне управління авіаційної промисловості⁵⁰.

Наслідки масштабних арештів «буржуазних спеців» ставали більш очевидними. 15 травня 1930 р. у спільній резолюції керівника ВРНГ В. Куйбишева і Г. Ягоди йшлося про необхідність створення «спеціальних і особливих конструкторських бюро» (далі – СКБ/ОКБ) для використання у таких «спецв'язницях» інженерного і наукового потенціалу засуджених змовників. Переважна кількість СКБ/ОКБ прикріплювалася до військових заводів. Влітку 1930 р. чекісти виявили «шкідництво» у Запоріжжі на заводі № 29, яке, на їхню думку, було спрямоване на «зрив мобготовності та випуску двигунів»⁵¹.

Постановою від 5 серпня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) було ухвалено рішення про колишніх «шкідників», які покаялися і демонстрували хороші результати в роботі. Їх повинні звільняти достроково. Разом з ОДПУ СРСР наркомати промисловості і транспорту підготували довгі списки таких фахівців. Амністованих спрямовували на заводи по всьому СРСР, де, як вважало керівництво, найбільш гостро потрібні фахівці. У той же час ОДПУ СРСР отримало підтримку політбюро в тому, що СКБ/ОКБ повинні залишатися у веденні таємної поліції.

⁵⁰ Харук А. Нарис авіаційної промисловості України (1910–1980 рр.). – С. 104.

⁵¹ Становление оборонно-промышленного комплекса СССР. (1927–1937). – С. 485–487.

У другій половині вересня 1930 р. РНК СРСР планувала заслухати доповіді ВРНГ, ОДПУ СРСР, наркомвоєнмора про перебіг ліквідації наслідків «шкідництва» на підприємствах військової промисловості. У зв'язку з цим ОДПУ СРСР циркуляром № 244/ЕКУ від 17 серпня 1930 р. запропонувало регіональним підрозділам надіслати на адресу ЕКУ ОДПУ СРСР звіти щодо подолання наслідків «шкідництва» на кожному заводі військової промисловості. Окремо пропонувалось надати інформацію про результати використання праці засуджених «спеців»⁵².

У другій половині 1930 р. у радянській пресі з'явилися офіційні повідомлення про розкриття в СРСР нових «міцних шкідницьких організацій». Серед них виявився і «Союз інженерних організацій» («Промпартія»). Повідомлялося, що на чолі цієї організації стоять відомі вчені, інженери, управлінці з-поміж «старих спеців», зокрема й із військової промисловості. Їх обвинувачували у створенні мережі шкідницьких організацій з метою повалення радянської влади.

Майже водночас з арештами у Москві почалися арешти і в Україні. 29 вересня 1930 р. начальником ЕКУ ДПУ УСРР замість Й. Блата був призначений С. Мазо, який очолив боротьбу зі «спецами-шкідниками»⁵³. У листопаді 1930 р. ЕКУ ДПУ УСРР констатувало розкриття «Українського інженерного центру» (УІЦ) – організації, яка начебто об'єднувала і керувала шкідницькою роботою в найбільш важливих галузях промисловості України⁵⁴. Виявили нових «шкідників» і на військових підприємствах: Шосткінських заводах, Штеровському динамітному заводі. За версією чекістів Донецького

⁵² Политбюро и «вредители» – С. 7–8.

⁵³ Золотарьов В. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 377.

⁵⁴ Гнітько С. «Український інженерний центр» – філіал «промпартії» в Україні (1930–1931 рр.). – С. 142–143.

оперсектору, місцевими «шпигунами-шкідниками» керували «із-за кордону» разом з міфічним «Центром шкідницьких організацій хімічної промисловості» через інженера Доната⁵⁵. У звинувачувальному вирокі ДПУ УСРР по кримінальній справі УІЦ, зокрема, зазначалося:

«Контрреволюційна діяльність УІЦ йшла у таких напрямках: [...] 3. Диверсійна діяльність, спрямована на дезорганізацію народного господарства, підготовку до руйнування найважливіших виробництв у період інтервенції, з метою послаблення потуг Червоної армії; 4. Бойова робота, спрямована на підготовку підрибок мостів, залізничних споруд з метою ускладнення бойових дій Червоної армії. 5. Шпигунська діяльність [...]»⁵⁶.

На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У С. Косіор виступив нібито на захист спеціалістів:

«ми повинні завоювати на свій бік всіх чесних, відданих справі спеціалістів. Звичайно, ми маємо колосальний опір з боку шкідницьких елементів, вони не всі ще виловлені, але не можна валити всіх спеціалістів до однієї купи. Огульним биттям спеціалістів не завоюєш. Одних треба перевиховувати, а деяких вдарити так, щоб іншим не було внадно [...]»⁵⁷.

У січні 1931 р. ДПУ УСРР направило голові ВРНГ УСРР К. Сухомлину зведення й доповідну записку про перебіг ліквідації наслідків «шкідництва» щодо мобілізаційної й оборонної підготовки на підприємствах УСРР, керівництво яких звинувачували досить невиразно у нестачі інструментів, мобрезервів, у спробах зриву оборонної роботи, ухилянні від моброботи⁵⁸. На Шосткінських заводах чекісти побачили незвичайну «строкатість» устаткування, диспропорції у виробництві. Неспівпадіння ширини іржавих коліс вагонеток і колії для них, знос верстатів та іншого обладнання і навіть захарашення цехів пояснювалося шкідництвом. Вибух на

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 89, арк. 2–18.

⁵⁶ Там само, спр.121, арк. 3–5.

⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 364, арк. 20зв.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 16, спр.2, арк. 90–126.

Штеровському заводі пояснювався диверсією й зношеністю обладнання. Як і раніше, усі вищезазначені «наслідки» вирішувалися арештами «спеців».

Політбюро ЦК ВКП(б) 13 квітня 1931 р. постановою «Про використання спеціалістів, засуджених за шкідництво» підтримало пропозицію Г. Ягоди щодо подальшого використання частини «спеців-шкідників» під контролем ОДПУ СРСР, доручило С. Орджонікідзе і Г. Ягоді погодити між собою всі потреби і дискусійні питання⁵⁹. В ЕКУ ОДПУ СРСР додатково створили підрозділи з оперативного обслуговування основних галузей економіки. Окрім оперативної роботи, ці органи оформляли допуск працівників промисловості до ведення секретного і мобілізаційного діловодства⁶⁰. Начальником ЕКУ наказом ОДПУ СРСР від 1 квітня 1931 р. було призначено Г. Прокоф'єва, начальником промислового відділу (відповідального, зокрема, за оборонну промисловість) М. Гая, начальником спеціально-технічного відділу (відповідального за використання осуджених «спеців») став А. Горянов-Горний. Із 6 серпня 1931 р. ЕКУ ОДПУ очолив Л. Миронов, а Г. Прокоф'єв – Особливий відділ⁶¹.

В УСРР також пройшла реорганізація ЕКУ ДПУ: 14 квітня 1931 р. голова ДПУ В. Балицький підписав наказ «Про реорганізацію економічних органів ДПУ УСРР». Відповідальність за боротьбу зі шпигунством у промисловості покладали на 1-е (промислове) відділення. Спеціально-технічне 5-е відділення займалося використанням засуджених фахівців у «в'язничних» СКБ/ОКБ⁶².

⁵⁹ Лубянка. Сталин и ВЧК. – С. 267.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 13 спр. 666, арк. 234.

⁶¹ Лубянка. Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / авт.-сост.: Н. Петров, А. Кокурин. – М.: МФД, 2003. – С. 50, 56.

⁶² Шаповал Ю., Золотарьов В. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002. – С. 161–162.

Реорганізація економічних підрозділів була пов'язана з проведеною у 1929–1931 рр. черговою кампанією – боротьбою з так званою «економічною контрреволюцією», під час якої партія продовжувала розправлятися з інженерно-технічною інтелігенцією старої генерації. За даними Л. Самуельсона, понад 600 «спеців» у цей період засудили як «шкідників»⁶³.

Під контроль більшовиків на військових підприємствах підпали всі виробничі процеси: конструкторські, технологічні, випробувальні; якість та собівартість продукції, фінансова облікова справа тощо.

Націоналізація «командних висот» економіки більшовиками не знищила відчуженості пролетарів від засобів виробництва, але ліквідувала господаря-власника. Новий господар в особі державного органу не мав матеріального інтересу і здібностей займатися конкретним виробництвом. Налагодження обліку величезної кількості натуральних показників, розробка кошторисів, планів і звітів, організація поопераційного контролю й постійна перевірка завжди завищених заявок вимагали величезної армії обліковців та контролерів. Одним із таких контролерів були економічні підрозділи ОДПУ СРСР, які втручалися у сферу компетенції фіскальних органів (при контролі за порядком та розмірами сплати податків) та Робітничо-селянської інспекції (при перевірці фінансово-господарської діяльності). Ці структури, на відміну від підрозділів ЕКУ, в своєму штаті мали спеціалістів із відповідною освітою та досвідом роботи у фінансовій сфері⁶⁴.

Паралелізм у діяльності інститутів радянських «органів держбезпеки» та господарських органів породжував конфлікти. При цьому ЕКУ намагалося залишити за собою домінуючу функцію контролю над пріоритетними сферами господарської діяльності, залучаючи фахівців інших відомств.

⁶³ Самуельсон Л. «Шарашки» – сталинские спецтюрьмы. – С. 249–265.

⁶⁴ Лясковська С. Діяльність органів ВУЧК–ДПУ УСРР. – С. 406.

Більшість чекістів мали погану освіту, як правило, «нижчу», домашню або були самоуки, але вважалося, що комуністичний світогляд замінює будь-яку буржуазну освіту.

Боротьба зі «спецами» була одним із методів формування радянських фахівців, які були зобов'язані всебічно відрізнятися від «царських інженерів», мати «революційний запал», пролетарське походження, вміти «орієнтувати виробництво відповідно до уявлень робітників», замість складних і довгих кабінетних розрахунків, спонтанно, керуючись комуністичним світоглядом, «кмітливістю» та народною мудрістю, на кшталт «пішла голода вигадки»⁶⁵, «рубати правду-матку» і нашвидкуруч знаходити вірні рішення виробничих проблем. В одній зі промов член політбюро ЦК ВКП(б) В. Молотов заявив:

«справжній комуніст, та ще технік, наразі найпотрібніший нам тип того комуніста, щодо якого ми відчуваємо гостру нестачу»⁶⁶.

Від нових фахівців у першу чергу вимагали «правильного» світогляду, а вже потім фахових навичок. Такий стиль роботи та висування керівництвом час від часу нереальних завдань зустрічало сумніви і заперечення у «спеців», які здебільше критично і скептично ставилися до індустріалізації та до комуністичного режиму, який обертався зниженням технічних стандартів, норм і якості виробництва, а, з іншого боку, різноманітною дискримінацією самих «старих фахівців», оскільки на відповідальні посади призначалися люди політично «зрілі», але часто малокваліфіковані та недостатньо освічені.

Досвідчені інженери усвідомлювали можливі наслідки недооцінки перевірених технічних стандартів і норм, ба більше, що аварії та виробничі неполадки, що траплялися, нерідко трактувалися як «шкідництво» з їхнього боку. Ставлення «спеців» до організації виробництва суперечило позиції більшовиків, орієнтованих головним чином на кількісні показни-

⁶⁵ Російською мовою – «Голь на выдумки хитра».

⁶⁶ Цит. за: *Шаттенберг С.* Инженеры Сталина. – С. 9.

ки. Зважаючи на це, більшовики навіть не приховували свого упередження проти рекомендацій «спеців», виставляючи їх закостенілими людьми, «саботажниками», «посіпаками капіталістів».

Втім, тогочасні документи свідчать, що, незважаючи на це, а іноді і на приховану ворожість до більшовиків, переважна більшість «спеців» чесно працювали на своїх посадах. Незважаючи на принципові політичні розходження з більшовиками, «специ» з надією прийняли неп і чимало зробили для економіки країни, а свої політичні симпатії, насамперед, віддавали правим комуністам, які виступали за поміркованість та обачність у політиці та економіці. Розправляючись зі «спецами», сталінське керівництво не тільки перекидало на них провину за численні провали в економіці та різке зниження рівня життя народу, але й знищувало інтелектуальних союзників «правих комуністів», компрометувало самих «правих» як заступників «шкідників»⁶⁷.

Багаторічне нещадне переслідування спеціалістів з дореволюційними дипломами призвело, врешті-решт, до практичного знищення цього нечисельного прошарку. Їхнє місце у військовій промисловості заступали недипломовані «червоні висуванці» з робітників або спеціалісти, поспіхом підготовлені в радянських технічних вищах. На червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У підкреслювалася недостатня кількість інженерів, техніків і називалася причина цього:

«Нас оголили через органи т. Балицького, забрали у нас велику кількість фахівців, і ми опинилися в такому становищі, що людей у нас надзвичайно мало, а ті жалюгідні рештки, які у нас залишилися на заводах, розпорошені, і їх зібрати в одному місці надзвичайно важко»⁶⁸.

Не маючи доведених фактів про шкідництво та саботаж «спеців», комуністичне керівництво разом з чекістами покладало провину на них за «всі недоліки та огріхи, факти

⁶⁷ *Золотарьов В.* Випробування совістю. – С. 377.

⁶⁸ РГАСПИ, ф. 17, оп. 26, д. 38, лл. 34, 51.

нехлюйства, головоотяпства, безглуздя, що відбувалися на виробництві»⁶⁹.

У другій половині 1931 р. через погіршенням технологічної дисципліни і, відповідно, якості продукції, кампанія гоніння на старих фахівців потроху припинялася. Так, 10 липня 1931 р. схвалено дві постанови політбюро ЦК ВКП(б), що змінювали становище «спеців» і певною мірою обмежували права ОДПУ СРСР. Перша постанова під назвою «Питання ОДПУ» передбачала, що ОДПУ СРСР не має права на арешти фахівців без згоди відповідного наркома. Інша постанова під назвою «Про роботу технічного персоналу на підприємствах і про поліпшення його матеріального становища» передбачала амністію «спеців», засуджених до примусових робіт, скасовувала їхню дискримінацію при призначенні на керівні посади на підприємствах, ліквідацію на промислових підприємствах офіційних представництв ОДПУ СРСР⁷⁰. Після цього «шпигунів-шкідників» значно поменшало, майже припинилося ухвалення судами смертних вироків, зменшилася кількість арештів. Частина фахівців повернули з в'язниць або до військових заводів під нагляд чекістів або так званих «шарашок» ОДПУ СРСР, мережа яких продовжувала розширюватися. Розстріляних «шпигунів-шкідників» повернути вже було неможливо.

Чекісти, які мали сумніви щодо самого явища «шкідництва», переводилися на нижчі посади. ЦК ВКП(б) у циркулярі від 6 серпня 1931 р. стверджувало з цього приводу, що такі чекісти:

«розповсюджували серед співробітників ОДПУ цілком не відповідні дійсності чутки, про те, що справи про шкідництво вивдані, й так розхитували залізну дисципліну серед співробітників ОДПУ, яке було і залишається оголеним мечем

⁶⁹ Соколов А. От Военпрома к ВПК. – С. 100–101.

⁷⁰ Хлевнюк О. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 55–56.

робітничого класу, влучно, чесно і вправно виконуючим свій обов'язок перед Радянською владою»⁷¹.

Хоч певне покращення становища «спеців», як зазначалося вище, і відбувалося, все ж у довідці ОДПУ СРСР «Про працю заарештованих спеціалістів» від 7 вересня 1931 р. зазначалося, що в СКБ/ОКБ за колючим дротом працювали заарештовані конструктори та інженери, яких чекісти призначили «шкідниками», «шпигунами», «диверсантами», «терористами». Політична «фізіономія інженерів-шкідників» все ще, на думку чекістів, потребувала для них спеціального режиму і пильного більшовицького нагляду⁷². Так, 12 грудня 1931 р. на оперативній нараді особливого відділу ОДПУ СРСР, зокрема, було ухвалено рішення:

«звернути увагу на насадження агентури в НДІ, лабораторіях, випробувальних станціях, що мають оборонне значення»⁷³.

«Шкідники-шпигуни» продовжували проектувати літаки, підводні човни, танки, двигуни, артилерійські прилади, реалізовувати інші технічні проекти, супроводжувати виробничий процес до передавання військових виробів армії і флоту. Їхній внесок у розвиток усіх галузей військової промисловості був досить вагомим. Але навіть через 25 років партійні пропагандисти не вгамовувалися згадувати про «шкідників», які нібито намагалися:

«Усіма засобами затримати розвиток військової промисловості, знижувати темпи її роботи та скорочувати промислові потужності»⁷⁴.

Отже, захопивши владу, більшовики досить швидко вжили заходів із забезпечення надійного контролю з боку держави за процесами, що відбувалися як загалом в економічному

⁷¹ Политбюро и «вредители». – С. 8.

⁷² Становление оборонно-промышленного комплекса СССР. (1927–1937). – С. 561–566.

⁷³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 673, арк. 281–283.

⁷⁴ Марухин В. Революционная бдительность – наше могучее оружие – М.: Политиздат, 1954. – С. 33.

житті країни, так і, зокрема, у військовій промисловості. Водночас з ідеологічним диктатом більшовиків, узурпацією Компартією управлінської вертикалі, утворилася вертикаль органів державної безпеки, що стала частиною конструкції комуністичного режиму.

Робота радянських органів державної безпеки у військовій промисловості зосереджувалася у всіх можливих напрямках, оскільки межі компетенції ОДПУ СРСР були різко розширені: а) контррозвідувальному: протидія шпигунству та недопущення розголошення таємних відомостей; б) політико-ідеологічному; в) економічно-господарському; г) фізичного контролю: охорона периметра, перепускна система; д) технологічному; е) антидиверсійному; є) протипожежному тощо.

Особлива увага чекістів була прикута до ворожого, на їхню думку, керівного та інженерно-технічного складу, які мали так звану буржуазну освіту. Під контррозвідувальним та політичним наглядом чекістів перебував особовий склад центрального апарату ГВПУ, персонал СКБ/ОКБ та заводів від директорів до чорноробів. Чекісти вважали одним із головних засобів покращення роботи військової промисловості «комунізацію кадрів», тобто заміну «спеців» комуністами та комсомольцями.

У військовій промисловості боротьба зі «шкідництвом» набула особливих масштабів, а співробітники Військпрому понесли від комуністичного терору найбільші втрати, порівнюючи з іншими галузями промисловості. Завдяки нагляду чекістів на військових заводах, у СКБ/ОДБ постійно відшукувалися у великій кількості так звані «шпигуни» і «шкідники».

Цькування «спеців», що отримали «буржуазну» освіту, тривало увесь досліджуваний період. Водночас від використання царських фахівців комуністи не відмовлялися ще довгий час через відсутність власних «червоних» спеціалістів. Велика кількість сфабрикованих кримінальних справ із забарвленням «економічна контрреволюція», тисячі невинно

засуджених, зокрема й до вищої міри покарання, втрата для виробництва цінних кваліфікованих кадрів, переорієнтація в роботі економічних підрозділів ОДПУ СРСР на контекст обслуговування процесів внутрішньодержавної боротьби за владу – такий підсумок діяльності чекістів у військовій промисловості.

Установлені більшовиками виробничі, товарно-грошові, суспільно-політичні відносини нехтували життєвими потребами, природними і громадянськими правами широких верств населення, яке з розбудовою радянської системи, зокрема й її репресивної складової, чимдалі більше втрачало можливості хоча б щось змінити у своєму житті на краще. Досвід діяльності радянських органів держбезпеки у військовій промисловості засвідчує, що комуністичний режим тримався на жорсткому контролі та репресіях.

Негативний людський відбір, складовою якого й було нищення досвідченої технічної інтелігенції і заміна її ідейними «вихідцями із низів», став одним із чинників формування того тоталітарного суспільства, яким є сучасна РФ. СРСР начебто помер, але чекістський каркас системи влади у РФ залишився. Цивілізованому світу стало зрозуміло, що РФ, прямуючи від «серпа і молота» до «новачка і кувалди», несе смертельну загрозу для цивілізованого світу.

В умовах російської агресії Україна, як фронтір між цивілізованим світом й авторитарно-тоталітарними режимами, зобов'язана швидко розвивати власну військову промисловість, зробити її ефективною відповідно до потреб Сил оборони. Військова промисловість у незалежній сучасній Україні мала би відігравати важливе значення, але за останні 30 років значна частина українського політичного керівництва через різні обставини, зокрема свідомо антидержавні позиції, не зуміло (або не захотіло) використати закладений у військовій промисловості інноваційний потенціал. Тривалий час п'ята колона та «корисні ідіоти» (справжні шкідники) просували тезу: «У разі нападу на нас агресивного блоку НАТО, братська

Росія нас захистить, тому військова промисловість і військо нам не потрібні».

Руйнування високотехнологічного та інтелектуального потенціалу військової промисловості, як виявилось пізніше, були свідомими і цілеспрямованими діями політиків та чиновників, які ще не визначилися, де їхня Батьківщина, колишніх «червоних директорів», чимала кількість яких не була лояльною до української влади та яка очікували на реставрацію колишнього СРСР. Велика війна, що триває з 2014 р., це підтвердила.

REFERENCE

1. Gladkov, F. (1990). *Cement*. Donetsk: Donbass [in Russian].
2. Gnit'ko S. (1999). «Ukrayinskiy inzhenernyi tsentr» – filial «prompartiyi» v Ukrayini (1930–1931 rr.). *Z arkhiviv VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 1/2 (10/11), 142–155 [in Ukrainian].
3. Kharuk, A. (2010). *Narys aviastroytelnoyi promyslovosti Ukrayny (1910–1980)*. Lviv [in Ukrainian].
4. Khaustov, V., Naumov, N. and Plotnikova, N. (Comps.). (2013). *Lubjanka. Stalin i VChK-GPU-OGPU-NKVD. Arhiv Stalina. Dokumenty vysshih organov partijnoj i gosudarstvennoj vlasti. 1922–1936*. Moscow [In Russian].
5. Khlevnyuk, O. (1996). *Politbyuro. Mehanizmy politicheskoy vlasti v 1930-e gody*. Moscow [in Russian].
6. Kisileva, E. (2021). Kollektivnyj portret sluzhashhix Voenpromu VSNX SSSR na rubezhe 1920–1930-x gg. Po rezul'tatam chistok gosudarstvennogo apparata. *Professional z bolishum serdtcem*, 174–193 [in Russian].
7. Kokurin, A. and Petrov, N. (Comps.). (2003). *Lubyanka. Organy VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917–1991*. Moscow [in Russian].
8. Krymov, Yu. (1998). *Tanker «Derbent»*. Kishenev [in Russian].
9. Liaskovska, S. (2016). *Diiialnist orhaniv VUChK-DPU USRR u sferi ekonomiky (1921–1928 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
10. Marukhin, V. (1954). *Revolucionnaya bditel'nost' – nashe moguchee oruzhie*. Moscow [in Russian].

11. Mozokhin, O. (Comps.). (2016). *Politbyuro i «vrediteli»: Kampaniya po bor'be s «vreditel'nyami» na ob'ektax voennoj promyshlennosti*. Moscow [in Russian].
12. Okipniuk, V. (2017). *Orhany derzhavnoi bezpeky URSR (1922–1941 rr.)*. Kherson [in Ukrainian].
13. Samuelson, L. (2013). «Sharashki» – stalinskie spectyur'my dlya uchenyx, konstruktorov i inzhenerov. Specificheskie repressii protiv texnicheskoy intelligencii. 1920–1940 rr. *Istoriya stalinizma: zhizn' v terrore. Social'nye aspekty repressij*. 249–265 [in Russian].
14. Shapoval, Yu. and Zolotarov, V. (2002). *Vsevolod Balyts'kyj: osoba, chas, otochennia*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Shattenberg, S. (2011). *Inzhenery Stalina: Zhizn' mezhdru texnikoy i terrorom v 1930-e gody*. Moscow [in Russian].
16. Sokolov, A. (2012). *Ot Voensproma k VPK: Sovetskaya voennaya promyshlennost'. 1917–1941*. Moscow [in Russian].
17. Sorokina, T. (Comps.). (2005). *Sovetskoe voenno-promyshlennoe proizvodstvo. (1918–1926)*. Moscow [in Russian].
18. Sorokina, T. (Comps.). (2008). *Stanovlenie oboronno-promyshlennogo kompleksa SSSR (1927–1937)*. Moscow [in Russian].
19. Vorob'eva, A. (Comps.). (1965). *Engels – Avgustu Bebel'yu v Berlin. 24–26 oktyabrya 1891 g. K. Marks i F. Engels*. (Vol. 38). Moscow [in Russian].
20. Vorozhko, V. (2017). Vijs'kova promyslovist' ta orhany derzhavnoi bezpeky SRSR ta USRR u 1918–1926 rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2 (48), 96–118 [in Ukrainian].
21. Vorozhko, V. (2013). Diyalnist' organiv VChK–ODPU po zahystu derzhavnyh sekretiv u Chervoniy armiy ta radyanskomu VPK. 1918–1927 rr. *Voенно-istorychnyy visnyk*. 8, 56–67 [in Ukrainian].
22. Vorozhko, V. (2022). Bilshovitskiy teror ta inzheneri viyskovoyi promyslovosti. *Dosvid zastosuvannya zbroynih sil u svitovyh viynah i voennyh konfliktah XX–pochatku XXI st.* (11), 36–44 [in Ukrainian].
23. Zolotarov, V. (2000). Vyprobuvannia sovistiu. Storinky biohrafii komisara derzhbezpeky 3-ho ranhu S. Mazo. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2/4 (13/15), 374–389 [in Ukrainian].

**Vorozhko V. Under the supervision of the Chekists:
the military industry in 1927–1931**

Goal. Based on archival and published documents, and scientific works, to investigate the historical aspects of the development of the Soviet military industry, and its relationship with the state security agencies during the late NEP period and at the beginning of the industrialization period.

Methodology and methods. The research methodology is based on the principles of objectivity, positivism, systematicity, dialectics, and historicism. The research is based on historical methods: problem-chronological, historical-comparative, and historical-legal.

Conclusions. During the studied period, a military-mobilization regime was finally formed in the USSR with over-centralism of power, militarization of the main spheres of life, and extensive use of coercion in all forms. It was found that the political self-isolation of the USSR, hostile relations with many countries of the world, and the lack of allies were the impetus for the increased development of the Soviet military industry. The external military threat was considered real, the suspicion of the Soviet leadership regarding the hostile intentions of its neighbours and other countries of the world was constantly growing. It has been established that the special attention of the Chekists in the field of the military industry was focused on the hostile engineering and technical staff, who had a «bourgeois education», the so-called «spetces».

The Chekists considered one of the main means of improving work in this branch of the economy to be the «communization of personnel», the replacement of «spetces» by communists and Komsomol members. The author focuses attention on the harassment, and baiting of «spetces» of the military industry, whom the Chekists accused of wrecking, espionage, terrorism, etc. The issue of protection of secret information in the military industry is also analyzed.

It is proven that during the researched period, the military industry was under the close supervision of the OGPU bodies, whose activities in the military industry were concentrated in all possible directions, both inherent to the state security bodies and not, namely: a) counterintelligence: countering espionage and preventing the disclosure of secrets; b) political and ideological; c) economic; d) physical control: perimeter protection, bypass system; e) technological; f) anti-sabotage; g) fire-fighting, etc.

Key words: classified information, defence industry, espionage, military industry, OGPU, soviet Ukraine, wrecking.